

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԼԻՆԵ ԴԻԼԲԱՐՅԱՆ

ԿՐՈՆԻ ԵՎ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՇՏԻՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ԲԱՌԵՐԸ ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑՈՒ «ԵՂԾ ԱՂԱՆՂՈՑ» ԵՐԿԻ ԳՐԱԲԱՐ ԲՆԱԳՐՈՒՄ

Բանալի բառեր – Եզնիկ Կողբացի, «Եղծ աղանդոց», գրաբար, արդի արևելահայերեն, բառապաշար, իմաստաբանություն, կրոնի և հավատալիքների իմաստային դաշտ, բառիմաստի ընդլայնում, նեղացում, լեզվամտածողություն

V դարի մատենագիր, Մեսրոպ Մաշտոցի և Մահակ Պարթևի աշակերտ Եզնիկ Կողբացու նշանավոր երկը, որն առավելապես հայտնի է «Եղծ աղանդոց» վերնագրով, մեզ է հասել եզակի ընդօրինակությամբ, թվագրված 1280, ձեռամբ Լուսեր գրչի, անվերնագիր: Պահպանված բնագրի սկզբում կարմիր թանաքով գրված է «Երանելոյն Եզնրկայ վարդապետի», ապա այլ ձեռագրով փոխված է «Երանելոյն Եզնակ վարդապետին Կողբացոյ», ուստի հրատարակիչները առաջարկել են տարբեր խորագրեր՝ «Յաղագս Աստուծոյ», «Գիրք ընդդիմութեանց», «Ճառք ընդդէմ աղանդոց»: Դավանաբանական-իմաստասիրական այս աշխատության աշխարհաբար թարգմանության և գիտական ծանոթագրությունների հեղինակ Ա. Աբրահամյանը, իբրև առավել ամբողջական սկզբնաղբյուր, առանձնացրել է Եզնիկ Կողբացու վենետիկյան առաջին հրատարակության բնագիրը, որի խորագիրն ընդհանրացել է հայագիտության մեջ՝ «Եղծ աղանդոց» («Աղանդների հերքումը») տարբերակով¹:

Եզնիկ Կողբացու դավանաբանական, բանավիճային այս աշխատությունը V դարի մատենագրության բացառիկ գործերից է ոչ միայն իր բովանդակությամբ, այլ նաև՝ լեզվական որակով, այն համարվում է ոսկեդենիկ գրաբարի դասական նմուշ: V դարի հայ մատենագրության լեզվաոճական դասերին անդրադարձած բոլոր հայագետները, սկսած Արսեն Բագրատունուց մինչև Հր. Աճառյան, ընդգծել են Եզնիկ Կողբացու երկի լեզվի կատարելությունը, պատահական չէ, որ նրա անվամբ է կոչվում առաջին դասը, որտեղ ընդգրկված են մեր թարգմանական գրականության մարգարիտները՝ Աստվածաշունչը, Հովհան Ոսկեբերանի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու մեկնությունների ու ճառերի մի մասը, դավանաբանական շատ այլ գործեր, այստեղ

¹ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Երևան, 1994, էջ 286:

ինքնուրույն, ոչ թարգմանական միակ գործը՝ Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ն է: Այս դասի երկերի լեզուն համարվում է «բոլորից կանոնավորը, ճիշտը, հստակը, արվեստավորն ու գեղեցիկը»¹:

Սույն հետազոտության նպատակը Եզնիկ Կողբացու աշխատության բառապաշարի քննությունն է՝ կրոնի և հավատալիքների իմաստային դաշտին պատկանող բառ-եզրույթների բովանդակային վերլուծությունը, դրանց բառակազմական գործուն կաղապարների առանձնացումը, ծագումնաբանության պարզաբանումը և արդի արևելահայերենում կրոնական բառերի հնարավոր իմաստային տեղաշարժերի և կենսունակության բացահայտումը: Եզնիկ Կողբացու աշխատությունը բաղկացած է չորս գլխից, որոնցից յուրաքանչյուրը բովանդակությամբ ինքնուրույն և ամբողջական գործ է՝ Ա. «Եղծ աղանդոց հեթանոսաց», Բ. «Եղծ Քեշին պարսից», Գ. «Եղծ կրօնից յունաց իմաստնոց» և Դ. «Եղծ աղանդոյն Մարկիոնի»: Այս չորս գլխից դուրս ենք գրել կրոնի և հավատալիքների հիմնային իմաստային դաշտին պատկանող միջուկային բառերն ու բառակապակցությունները՝ դրանք ենթարկելով տարածամանակյա լեզվառճական վերլուծության:

Կրոնի և հավատալիքների իմաստային դաշտը կազմված է վաղնջական ծագում ունեցող միջուկային բառերից, որոնք, որպես կանոն, բնիկ ծագում ունեն և արմատական բառային միավորներ են, որոնցից ածանցման և բառաբարդման միջոցով հետագայում առաջանում են նոր հասկացություն-անվանումներ: Այդ բառերի բնութագրումը կարևոր է ոչ միայն դասական լեզվաբանության տեսանկյունից, այլև նոր լեզվաբանական գիտակարգերի հայեցակետերից, ինչպիսիք են հոգելեզվաբանությունը և հանրալեզվաբանությունը:

Դասական գրաբարի հավատալիքային դաշտի բառանունների վերլուծությունը թույլ կտա վերականգնել նաև վաղնջահայերենի և հնագույն հայերենի համարժեք բառաշերտերը, որոնք լեզվականի հետ մեկտեղ նաև քաղաքակրթական մեծ արժեք ունեն, որովհետև բացահայտում են հնդեվրոպական ժողովուրդների աշխարհընկալման յուրահատկությունները, հոգևոր և նյութական մշակույթների հարաբերությունները:

Ինչպես նշում է վաղնջահայերենի առաջին վերականգնող և հետազոտող ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանը, վաղնջահայերը, անջատվելով հնդեվրոպական միասնությունից, ժառանգել են պաշտամունքային աշխարհի հստակ համակարգ՝ ծիսական արարողակարգերով, որոնք ձևավորում էին կրոնական գաղափարներ արտահայտող բառանունների իմաստային դաշտը. «Աստվածայինը կապվում էր մի կողմից շողացող երկնքի և լուսավոր օրվա, մյուս կողմից նախնիների («հոր»՝ *pəte'r «ավագ սերնդի ներկայացուցիչ, նախնի, հայր») պաշտամունքի հետ. հմմտ. *dei- «շողալ», որից «պաշտվող երկինք», «օր»,

---

¹ Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 2013, էջ 78:

«աստված» գաղափարները, այլև *d̥iēus- pəte'r «երկնահայր, երկնային հայր» կազմությունը. այստեղից են հայ. տիւ, թերևս նաև երկին (* d̥i- ?) և սերկ «այսօր» (* k'e-d̥i- ?) բառերը¹: Նշենք, որ ցայսօր Հայր բառը մեծատառով առանձին կամ կայուն բառակապակցությունների կազմում (*Երկնային Հայր, Երկնատր Հայր*) *աստված* բառի հոմանիշներից է, ինչպես նաև հոգևորականների ընդհանրական անվանումների բաղադրիչ՝ *տեր հայր, հայր սուրբ*:

Համարժեք է «Եղծ աղանդոց»-ում վկայված *ճառագել* բառի ստուգաբանական բացատրությունը, որի համար Վ. Համբարձումյանն առաջարկում է վերականգնել նոստրատիկ հիմք *jarΛ, համարժեք *փայլել, լույս տալ* իմաստով²: Այսինքն՝ մեր ուսումնասիրության առարկա իմաստային դաշտի որոշ բառեր իրենց ծագումով ոչ թե հնագույն են, այլ վաղնջագույն, լեզուների նոստրատիկ ընդհանրության ժամանակների ստացվածք:

Աստվածայինը, առաջնային ընկալմամբ, նախ այն է, ինչն օժտված է աստվածային արարչագործ ուժով, գործությամբ, այսինքն՝ սրբազան է, սուրբ, ապա այն ամենն է, ինչին արգելված է մահկանացուներին դիպչել: Հետևաբար հավատալիքների դաշտի մի եզրում տոտեմներն են, մյուսում՝ տաբուները: Այս երկուսի միջև բաշխվում են կրոնական դաշտի մնացյալ հասկացություններն իրենց բառային նշանակումներով՝ որպես գոյական, ածական, բայ և մակբայ, գործիական՝ *աստուած, աստուածային, աստուածանալ և աստվածորեն, սրբութիւն, սուրբ, սրբանալ, սրբօրէն* և այլ:

Մարդիկ աստվածային ուժերից ակնկալում են կամ ի շահ և ի պաշտպանություն իրենց որոշակի գործողությունների, ծեսերի իրականացում, կամ ի հակառակ իրենց կատարվող որևէ գործողության կասեցում, խափանում: Այս նպատակները իրականացման երկու ձև ունեն՝ բառային, որը աղոթքն է, և առարկայական՝ գոհաբերությունը, մատաղը, մոմավառությունը, խնկարկումը, ծիսակարգային տարբեր գործողությունների իրականացումը, որը զուգահեռաբար ուղեկցվում է աղոթքով:

Կրոնի իմաստային դաշտի որոշ բառեր հնագույն ժամանակներում սերտորեն կապվում էին իրավունքի, օրենքի իմաստային դաշտի հետ, դրա վկայությունները գտնում ենք հենց Եզնիկ Կողբացու երկում, քանզի առաջնային օրենքը աստվածային սկզբունքն էր, Աստուծո խոսքը, որն անառարկելի էր: *Կրօն* բառն ինքնին ծագում է *կրեմ* բայի արմատից և ՆՀԲ-ում բացատրվում է որպես *կարգ, կանոն* և *օրէնք*, «որպես կրեալ եւ պահեալ կամ կրելի օրինօք»³:

Կրոնի իմաստային դաշտը սերտորեն առնչվում էր նաև ժամանակի

---

¹ **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 84:

² Հմմտ. **Համբարձումյան Վ.**, Հայերենի բառաքնական և ստուգաբանական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2012, էջ 60:

³ **Հայր Գաբրիել Աւետիքեան, Հայր Խաչատուր Միրովեան, Հայր Մկրտիչ Աւգերեան** // Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, Վենետիկ, 1836, էջ 1138:

իմաստային դաշտի միջուկային բառերի հետ, որովհետև ժամանակն ինքնին աստվածային կարգ է՝ ծննդյան և մահվան ժամանակահատվածներով, որոնք զուգադրվում են օրվա առավոտյան հատվածի, ցերեկվա, երեկոյի և գիշերվա պատկերացումների հետ, որպես լուսավոր օրվա՝ արևածագի սկիզբ, ապա՝ աստիճանական մայրամուտ և այնուհետև՝ հարություն, այս աստվածաստեղծ շղթան պարբերական կրկնվում է: Հիշյալ իրողությունները՝ ծնունդ, թաղում, ծիսակարգային նշանակությամբ են օժտված և զանազան արարողություններով են զուգակցվում, այսինքն՝ ունեն զգալի թվով բառային նշանակումներ հասկացությունների ծառի տեսքով:

Լայն առումով կրոնի, իրավունքի իմաստային դաշտերը ենթադաշտային հարաբերություններ ունեն մարդ, հասարակական կյանք արտահայտող բառերի թեմատիկ մեծ խմբի հետ՝ նշանակելով մարդու հոգևոր կյանքը բնորոշող հասկացություններ: Ինչպես նշում է Գ. Ջահուկյանը, «վերջապես կա մարդու հոգևոր կյանքի մի բնագավառ, որ առաջացել է բնության զանազան երևույթների պատճառները չիմանալու և սրա հետ կապված ինչ-որ անզգայելի էակների գոյությունը ենթադրելու հետևանքով: Սա կրոնի բնագավառն է, որ մեծ դեր է խաղացել մարդու կյանքում և մեր լեզվում թողել հատուկ տերմինաբանություն»¹:

Արդի հայերենի այս կրոնական եզրաբանությունը ձևավորվել է վաղնջահայերենից մինչև հին հայերեն՝ գրաբար, ընկած ժամանակահատվածում, և այդ եզրույթների զգալի մասը վկայված է Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ում, որը միաստվածության տրամաբանական ջատագովումն է՝ ի հերքումն հեթանոսական բազմաստվածության. «...մի է Տէր, եւ մի հաւատ, եւ մի մկրտութիւն, եւ մի Աստուած ի վերայ ամենեցուն եւ ընդ ամենեսեան եւ ամենայնի»²: Ընդ որում հայ իմաստասերը հեթանոսական աղանդների, պարսից կրոնի, հունական իմաստասերների ու կրոնների, ինչպես նաև Մարկիոնի աղանդի հերքումը ի սկզբանե կատարում է ժամանակի գիտական, տրամաբանական փաստարկների ուժով, բարձր հոետորաբանությամբ. «Քանզի ոչ էթէ անիրաւութեամբ ինչ յաղթել ջանամք, այլ իրաւամբք զճշմարիտն ուսանել»³:

Այժմ ընտրողաբար, ըստ «Եղծ աղանդոց»-ի չորս գրքի, անդրադառնանք կրոնի և հավատալիքների իմաստային դաշտին բնորոշ գրաբարյան բառերի իմաստաբանական և բառակազմական նկարագրին: Առաջին գիրքը, որը վերաբերում է հեթանոս աղանդների հերքմանը, սկսվում է *աներեւոյթ*-ի և նրա *յաւիտենական գորութեան* պարզաբանումից: *Աներեւոյթ* եզրույթը մեզ հետաքրքրող իմաստային դաշտում երկածանց կազմություն է՝ նախաձանցավոր և վերջածանցավոր, *ի-ա* վերջադրական խառն հոլովման գոյական է,

¹ **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Երևան, 1989, էջ 152:

² **Եզնիկ Կողբացի**, նշվ. աշխ., էջ 136:

³ Նույն տեղում, էջ 20:

որը գրաբարի բառապաշարում նաև ածական-մակբայ է՝ ամենատարբեր նրբիմաստներով, վերջիններս արդեն զգայական ընկալումների դաշտի բառեր են: Մեզ հետաքրքրող տեսանկյունից, ՆՀԲ-ում **աներեւոյթ** բացատրվում է որպէս *անտես աչաց, աներևակ, աներեւան*¹: Առավել որոշակի այն գերբանական ուժի նշանակում է, գերբնականը հասանելի չէ մարմնավոր տեսավորությամբ: Քանզի հեթանոսական հավատքում, որը Եզնիկ Կողբացու հայեցակետից տարբեր աղանդների միավորում է, երկնքի պաշտամունքը զուգակցվում է երկրային չորս սրբազան տարրերի աստվածացման հետ, ուստի «Եղծ»-ում բազմիցս հանդիպում ենք **ջուր, երկիր** (հող), **օդ** և **հուր** հասկացությունների անվանումներին, որոնք ամբողջացնում էին նախնական աշխարհաստեղծումը: Դրանց դեմ ապստամբում էր քրիստոնյա հայ իմաստասերը՝ պնդելով, թե հիշյալ չորս տարրերն արարչության արգասիք են, երևացող և նյութական, ասել է թե՛ պաշտամունքի անարժան. «Եւ մանաւանդ մարմնատրք եւ երեւելիք, որպէս արեգակնդ եւ լուսինդ եւ աստեղք եւ հուր եւ ջուր եւ երկին, որ ի մոզուց եւ հեթանոսաց պաշտին»²:

Այստեղ իմաստաբանորեն և քերականորեն նշույթավորված են ոչ միայն առարկայանիշ կրոնական բառերը, այլև՝ որականիշ: Որականիշ ածականները գրաբարում, որպէս կանոն, խոսքիմասային փոխանցմամբ սահուն դառնում էին գոյական անուններ՝ հոլովվելով և հողեր ստանալով, ինչպէս վերոնշյալ **աներեւոյթ**-ը կամ **անստեղծ, անգոյ, անսկիզբն, մշտնջենական, անքնին, անհաս, անարար, աննախանձ** և համանման ածականները: Այս բոլոր որոշիչները առանց հավելյալ բառակազմական միջոցների փոխարինում էին իրենց որոշյալներին:

Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ում հավատալիքների իմաստային դաշտի բառերի բառակազմական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ *ան-* ժխտական բնիկ ածանցի օգնությամբ գրաբարում ստեղծվում էին յուրօրինակ բառազույգեր՝ գերբնական, աստվածային էություններ նշանակող հասկացություններ և դրանց երկրային հակոտնյաներ, որոնք աստվածայինի և չաստվածայինի, սրբազանի ու պիղծի բառային կերպավորումն էին՝ *ասուն և անասուն, խօսուն և անխօսուն, մտաւոր և անմտաւոր, բանաւոր և անբանաւոր, ընտրեալ և անընտրեալ*: Չուգահեռաբար *ան-* ածանցի փոխարեն V դարի դասական մատենագիրը հաճախ կիրառում է նաև *չ-* ժխտական ածանցը՝ կազմելով նույնարմատ բառազույգեր, ինչպէս օրինակ՝ մարդու մարմնավոր և հոգևոր էության մեջ չարիքի դրսևորմանը վերաբերող այս նախադասության մեջ, որտեղ մարդը համարվում է անձնավոր, իսկ չարիքը՝ ոչ անձնավոր, աղարտված բարքի սոսկական արգասիք. «Արդ զմարդկան իսկ չարեաց հարցցուք. արգասիք անձանց իցեն, եւ եթէ անձինք իսկ

¹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, էջ 140:

² Եզնիկ Կողբացի, նշվ. աշխ., էջ 12:

չարիքն, զի որ ինչ ի մարմինս եւ ի հոգիս շարժունք խաղան, ոչ մարթի ասել թէ այն մարդ իցէ, այլ կամական շարժունք՝ զի մարդն *անձնաւոր* է, եւ բարքն *չանձնաւորք*, որպէս սպանութիւն կամ շնութիւն՝ որ ի բարուցն գործիցեն»¹:

«Եղծ աղանդոց»-ը գրաբարից աշխարհաբար փոխադրած Ա. Աբրահամյանը գրաբարյան այս դավանաբանական բառագույգը՝ *անձնաւոր-չանձնաւոր*, թարգմանելիս վերափոխել է՝ *անձնաւոր*-ը դարձնելով *գոյակ*, իսկ *չանձնաւոր*-ը՝ *գոյակ չէ*. «...մարդը գոյակ է, իսկ բարքը գոյակ չէ...»²: Մեր համոզմամբ, այս փոփոխությունը, թէն հասկանալի, բայց ոճականորեն չեզոք ու պարզունակ է դարձրել բնագրի ձևակերպումը: Թարգմանիչն ըստ երևույթին արդի արևելահայերենում չ մասնիկի գործածությունը համարել է հնաոճ, բայց Եզնիկ Կողբացու լեզվին բնորոշ չ- ժխտական նախածանցի միջոցով ստեղծված բառանունների կիրառությունը իրենց հաստատական ձևերի հետ մեկտեղ խոսքի ոճավորման յուրահատուկ արտահայտչամիջոց է, որն առավել պատկերավոր և ազդու է դարձնում աստվածայինի և երկրայինի հավերժական հակադրամիասնությունը. այսպես օրինակ՝ *էականք և չէականք, մշտնջենաւորք և չմշտնջենաւորք, արարածք և չարարածք* անընդմեջ մրցակցում են, պայքարի մեջ են, և հենց այդ պայքարի միջոցով են որոշվում կյանքի տրամաբանությունը և նախախնամության կամքը:

Զգալի է նաև *-իչ* բնիկ վերջածանցի բառակազմական արդյունավետությունը կրոնի իմաստային դաշտի հասկացությունների կերտման ընթացքում: Այս *-իչ*-ը դասական գրաբարում ենթակայական դերբայի ձևային գործառույթ ունեւ, թէն նրա մեջ արդէն խորանում էր ընդհանրական բայանվանական իմաստը, այսպէս ունենք՝ *արարիչ, ստեղծիչ, տուիչ, շարժիչ, փոխիչ, կարգիչ, յօրինիչ, գտիչ, խափանիչ* նշանակումները աստվածայինի բազմակողմ բնորոշման համար: *-իչ*-ով ունենք նաև աստվածայինին ծառայող անձանց նշանակումներ՝ *թովիչ, ձօնիչ, պաշտիչ, գրիչ* և այլն:

Անցյալ դերբայի *-եալ* մասնիկով կազմված եզրույթներն ավելի սակավ են, սակայն համագործածական՝ *անկեալ, առաքեալ, Բարձեալ*:

Գրաբարում կրոնի իմաստային դաշտի բառերի կազմությանը մասնակցում էր նաև *-եղէն* վերջածանցը, որը լեզվի հետագա շրջանում լիովին փոխում է իր իմաստային բովանդակությունը՝ վերածվելով նյութական իմաստ արտահայտող հավաքական բառակազմական ձևային *ոսկեղէն, արծաթեղէն, բանջարեղէն, խմորեղէն*: Այնինչ հին գրական հայերենում *-եղէն* ածանցը դրվում էր ամենից առաջ հոգևոր ոլորտի հասկացություններ նշանակող արմատների վրա՝ *ցույց տալով դրանց ծագումը, սերումը և պատկանելությունը՝ աստուածեղէն, մարդեղէն, ոգեղէն, հողմեղէն, բոցեղէն*. «Քանզի յոր-

¹ Եզնիկ Կողբացի, նշվ. աշխ., էջ 30:
² Նույն տեղում, էջ 31:

Ժամ մեք ասեմք՝ թե սիք շնչե, ստորնեայք ասեն այս շնչե, եւ վասն տարածութեանն միայն եւ արագութեան կոչին հրեշտակք եւ դեւք եւ հոգիք մարդկան, *նզեղենք*, որ է *հողմեղենք*, նոյնպէս եւ վասն արգութեան եւ տարածութեան *հոզեղենք*, որ է *հողմեղենք*, բայց բնութիւն նոցա ի վեր է քան զհողմն եւ քան զհուր, նուրբ եւ արագ քան զմիտս»¹:

Ունենք նաև *առնել-արարել* բայի կատարյալի արմատից կազմված հականիշների գույգ, որոնց միջոցով հակադրվում են աստվածությունը և աստծո արարչության արդյունքը, գերակա և ստորակա էությունները՝ *արարիչ և արարածք*:

«Եղծ աղանդոցում» վկայված են նաև կրոնի իմաստային դաշտին պատկանող գրաբարյան գեղեցիկ բազմաբաղադրիչ դարձվածքներ, ինչպէս օրինակ՝ *ամենագէտ գիտութիւն, անպակաս իմաստնութիւն, ամենարուեստ իմաստնութիւն, աղբիւր բարութեան* (աստված բառի դարձվածային հոմանիշներ են), *Աստուծոյ արուեստագիտութիւն, խոսքանացեալ որթ* (մեղսագործ մարդ), *կենդանարար կենդանի, պաշտօն տանել, պաշտօն մատուցանել, երկրպագութիւն առնուլ, երկրպագութիւն մատուցանել, լինել ի տան աստուծոյ, յաղօթս առնել, հաղորդութիւնս առնել, յաշտ առնել, յաղօթս համբառնալ, ծառանգել զկեանս յախտենից, էլանել ի խաչ, դարձուցանել զարեգակն ի խաւար, դարձուցանել զլուսինն յարիւն* և այլն:

Կրոնական դաշտի բայական հարադրությունների միավորներից ամենագործածականը՝ *առնել* անկանոն նույնարմատ բայն է, նրա հոմանիշ *ստեղծանել*-ը, պակասավոր *գող*-ը և *եմ* բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքի *է* ձևը, որը գոյականի արժեք ունի՝ քրիստոնեական Աստուծո ամենատարածված նշանակումներից է, գրվում է մեծատառով, թեքվում է, հոդ ստանում՝ *էն, է-ին*, ունի իր հակոտնյան՝ *չէ*-ն, վերջինս հեթանոս, հեռացող, անկյալ աստվածությունների բառ-խորհրդանիշն է: Հիշենք թևավոր խոսք դարձած հանրահայտ նախադասությունը երկրորդ գրքից. «... մեծի ծաղու արժանի է, զի *չէրն չէին* վասն *չէին* յաշտ առնէր»²:

Ընդհանրացնելով ամրագրենք, որ առաջին գրքում վկայված կրոնանիշ բառերի մեծամասնությունը ծագմամբ բնիկ է, կազմությամբ՝ արմատական կամ ածանցավոր, բարդություններն առավել հազվադեպ են, իրանական փոխառությունների տարրը առկա է, բայց չի գերակայում, հունական կամ ասորական փոխառությունները շատ ավելի սակավ են: Իրավիճակը փոխվում է հաջորդող գլուխներում՝ պայմանավորված հեղինակի քննարկած, ավելի ստույգ ընդդիմախոսության կամ եղծման ենթակա թեմաներով:

Ինչպէս նշում է Գ. Ջահուկյանը, նախաքրիստոնեական կրոնի հետ կապված բազմաթիվ հատուկ և հասարակ բառեր իրանական փոխառու-

¹ Եզնիկ Կողբացի, նշվ.աշխ., էջ 74-76:

² Նույն տեղում, էջ 106:

թյուններ են, քանզի հայոց հեթանոսական դիցարանը հետագայում մեծապես կրել է իրանական դիցարանի ազդեցությունը, հնագույն հայկական աստվածությունները դուրս են մղվել իրանական աստվածների ազդեցությամբ, ինչպես օրինակ՝ մեռնող և հարություն առնող աստուծո՝ *Արայի* պաշտամունքը, որը փոխարինվեց *Վահագն Վիշապաքաղի* և *Մհեր-Միթրայի* պաշտամունքով¹: Իսկ հելլենիստական շրջանում զգալի դարձավ հունական ազդեցությունը, որն արտահայտվեց այդ լեզվից կատարված կրոնանիշ բառերի առատ փոխառություններով, քրիստոնեական գաղափարախոսությունն իր հերթին մեր բառապաշարում ամրագրեց հունական և ասորական բազմաթիվ կրոնական եզրույթներ:

Երկրորդ գլխում կրոնական իմաստ են ստանում այնպիսի զգայական ընկալման վերացական բառեր, ինչպիսիք են *փառք*-ը և նրանից ածանցյալ՝ *փառաւոր*-ը, քանզի փիլիսոփա, դավանաբան Եզնիկ Կողբացու համոզմամբ՝ մշտակա, հարակա փառքը բնորոշ էր միայն բարձրագույն էակներին, իսկ մահկանացուների փառքը անցողիկ է, դեպքերի արգասիք, որը երբեմն փոխարինվում է թշվառությամբ: Երկրորդից չորրորդ գլուխներում թեև կրոնական փոխառությունների քանակը զգալի է, բայց դրանց հիմնական մասը իրանական է, զուգահեռաբար կան ասորական և հունական ծագման բառեր՝ *բարսմունք, բագին, գեհեն, դե, դէն, դժոխք, դրախտ, մոգ, մոգպետ, մագդեզն, յուշկապարիկ, յաշտ, հրէշ, պայ, վարդապետ, քէշ, հեթանոս, քաղեայ, քուրմ, սատանայ, եկեղեցի, հերետիկոս, հիւղէ, սրովբէ* և այլն:

«Եղծ աղանդոյն Մարկիոնի» գրքում *արդար* և *արդարութիւն* որականիշ գոյականը և նրա արմատ ածականը կան *երանութիւն* և *երանելի* գոյգը ձեռք են բերում ակնհայտ կրոնական բովանդակություն: *Արդար* ածականը դառնում է աստված բառի հոմանիշ, և աշխարհաբար թարգմանության մեջ Ա. Աբրահամյանը թեև թողնում է *արդար* բառը, բայց կողքին փակագծում ավելացնում է *աստված* բառը հասկանալիության համար, քանի որ այս բառի կրոնական իմաստն արդի արևելահայերենում ակնհայտ մթագնած է: Դյուրընկալ լինելու համար գրաբարով մեջբերենք Եզնիկ Կողբացու այդ նախադասության հատվածը, ապա Ա. Աբրահամյանի համարժեք թարգմանությունը: Այսպես՝ «Դարձեալ, եւ զոր *արդարն* ասեն՝ թէ արդարեւ արդար էր, յետ բաժանելոյ զիշխանութիւնսն, իւր զերկինսն երկուսին առնլոյ, հիւղեայ եւ որդուցն նորա զերկիրն միայն թողլոյ, զիարդ էր, զի միւսանգամ նորա աշխարհին ցանկացեալ...», աշխարհաբար թարգմանված է հետևյալ կերպ. «Դարձյալ՝ նրանց *արդար* (*աստված*) կոչածն էլ, եթե իսկապես արդար էր, ինչպես էր, որ տիրապետությունները բաժանելուց, երկու երկինքն էլ իրեն

¹ Հմմտ. **Յովհաննէս Կարազեռզեան**, Մեպագիր տեղանուններ, Երևան, 1998, էջ 286-287:

վերցնելուց, հյուլեին ու նրա որդիներին միայն երկիր թողնելուց հետո, նորից աչք էր գցել նրա (հյուլեի) աշխարհին...»¹:

Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» երկում առկա կրոնի և հավատալիքների իմաստային դաշտի քննությունը երևան է բերում իմաստաբանական տեղաշարժերի ուշագրավ բնույթը՝ իմաստի ընդլայնում, նեղացում, շրջում, որը պայմանավորված է լեզվակիր հանրույթի մտածողության մեջ կատարվող փոփոխություններով: Շատ հասկացությունների մեջ առկա կրոնական իմաստը կարող է ինչպես մթազնել, այնպես էլ ընդգծվել: Այսինքն՝ հասարակական կյանքին բնորոշ իմաստային դաշտի հիմնաբառերը հեշտությամբ կարող են դառնալ կրոնանիշ, հնարավոր է նաև հակառակ անցումը:

Բնության իմաստային դաշտին պատկանող բառերի պարագայում ակնհայտ են նրանց կրոնական բովանդակության հետևողական մթազնումը և ապա՝ կորուստը: Մարդկության գոյության նախնական շրջանում բնության երևույթների, կենդանի և անկենդան աշխարհի միավորների անվանումները սկզբնապես կրոնական-պաշտամունքային բովանդակություն ունեին, բայց այն աստիճանաբար կորչում է և վերականգնելի է դառնում միայն ստուգաբանական կամ տարածամանակյա մակարդակում: Այս տեսանկյունից անդրադառնանք **աստուած** բառի ստուգաբանական պատմությունը: **Աստ** արմատը սկզբնապես համարվում էր իրանյան **azdâ**-ի իմաստային զարգացումը հայերենում, սակայն Գ. Ջահուկյանի իմաստաբանական և ծագումնաբանական հետազոտությունն ապացուցում է, որ **աստուած** բառը բարդություն է, որի երկու արմատներն էլ հայկական են. աստ-ը ծագում է «ամրություն, ուժ, զորություն» արմատի ***աստի** տիպի մի ձևից և **ած** արմատից, որը հին հայերենում ուներ «բերել» իմաստը, այս արմատը հետագայում ձեռք է բերել նաև ածանցային կիրառություն: Գ. Ջահուկյանի վերականգնմամբ, **-ած** ածանցը հնում ունեցել է ներգործական արժեք, ինչպես *զթած(զթացող)* և *ողորմած(ողորմացող)* ձևերում, ուստի **աստուած**-ը կարող էր նշանակել *հաստող, ստեղծող*, ըստ էության՝ *ուժ և զորություն բերող*²: Անդրադառնանք նաև Վ. Համբարձումյանի վերականգնմանը, որը դարձյալ բառի բնիկ հնդեվրոպական ծագումն է հաստատում, բայց այն համարում է հնդեվրոպական դիցարանի գերագույն աստուծո անվան հայկական տարբերակը իմաստային ընդլայնմամբ հասարակ անուն դարձած: Ըստ այդմ՝ **աստուած** բառի հիմքում **Տուած** դիցանունն է, որը հնդեվրոպական ծագում ունեցող գերագույն ուժի («լույսի», հետագայում՝ «աստծո») անվան հետ է կապված: Ցեղակից լեզուներում այս *տու բաղադրիչի գուգահեռները՝ իբրև «երկնքի կամ արևի աստված» հասկացության անվանումներ, դառնում են հատուկ անուններ (հմմտ. հին հնդ. Dyaus, լատ. Diouis և այլն), դրանց համար վե-

¹ Եզնիկ Կողբացի, նշվ. աշխ., էջ 208-209:

² Հմմտ. Ջահուկյան Գ. Բ., Հայերենի *Աստ* արմատը // «ԲԵՀ», 2000, թիվ 1, էջ 28-29:

րականգնվում է հ.-ե. ընդհանուր *t'ieu- «աստված» բառարմատը, որի համար նախնական է «օր» իմաստը (հմմտ. հայ. տիւ «ցերեկ» արմատը): Եվ նշյալ *Snıawd «լույս», «լույսի աղբյուր», «լուսատու» նշանակությունները Վ. Համբարձումյանը վերականգնում է Աստուած / Աստված բառի իմաստային կառուցվածքում, այսինքն՝ «արարիչ՝ լույսի աղբյուր և լույս տվող՝ լուսատու»¹:

Մարդկության զարգացմանը զուգընթաց՝ կրոնական և հավատալիքային նշանակություն ունեցող վաղնջական բառերի իմաստաբանական կառուցվածքը հստակ փոփոխությունների է ենթարկվում, որոնց հետևանքով գերբնականությունը քայլ առ քայլ հանգում է բնականության: Որպես օրինաչափություն՝ շատ բառեր, որոնք ի սկզբանե կրոնական իմաստ ունեին, աստիճանաբար վերածվում են ընդհանուր բառապաշարի միավորների, որոնց արտահայտած զգացումները, զուտ ծիսակրոնական բովանդակությունից ձերբազատվելով, դառնում են բարոյական, իրավական արժեքների, որակների նշանակումներ: Կրոնի իմաստային դաշտից նման բառային միավորները ուղղակի տեղափոխվում են այլ իմաստային դաշտեր, դրանք կազմում են մարդու նշանային հոգևոր գործունեության, նրա զգայությունների, զգացմունքների ու ընկալման, կամքի, իմացության հետ կապված գոյականներ ու ածականներ: Ջորջիանակ՝ *բախտատրություն, բարերարություն, բարկություն, բնություն, իմաստնություն, հեստություն, յարություն, ողորմություն, չուսառություն, պատուիրան, պատիժ, կենդանի, անմահ, չար, բարի, կենարար* և այլն:

Պետք է արձանագրել, որ կրոնի, հավատալիքների իմաստային դաշտի բնիկ և փոխառյալ բառերը գրաբարում զգալի էին, դրանք հիմնական բառաֆոնդին էին պատկանում, որովհետև այն դարերում երկնայինը և երկրայինը մարդկային կյանքի հիմքում էին, իրարից անբաժան: Այս տեսանկյունից Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ը հավատալիքային մեր հնագույն բառապաշարի ուսումնասիրության բացառիկ սկզբնաղբյուր է: Այս երկում վկայված բառ-հասկացությունների մեծամասնությունը ժառանգեցին ինչպես միջին, այնպես էլ նոր գրական լեզուները՝ արևելահայերենն ու արևմտահայերենը, բարբառները՝ աննշան հնչյունական փոփոխություններով, բայց իմաստային մեծ տեղաշարժերով՝ հարստացնելով բառապաշարն իր բոլոր շերտերով:

Նարինե Դիլբարյան – Կրոնի և հավատալիքների իմաստային դաշտին պատկանող բառերը Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» երկի գրաբար բնագրում

Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» V դարի հայ ինքնուրույն մատենագրության նշանավոր երկերից է, որն առանձնանում է ոչ միայն բովանդակության ինքնատիպությամբ, այլև լեզվառձական յուրահատկություններով: Այս հետազոտության ընթացքում գրքի չորս գլուխներից դուրս են գրվել կրոնի և հավատալիքների իմաստային դաշտին պատկանող բառեր և արտահայտություններ, դարձվածքներ՝ բացա-

¹ Տե՛ս **Համբարձումյան Վ. Գ.**, Հայերեն աստված բառի ծագումն ու տիպաբանությունը, Երևան, 2002, էջ 30-32:

հայտելով այս միավորների բառակազմական, ստուգաբանական և իմաստաբանական առանձնահատկությունները: Կրոնական բառերի իմաստային դաշտը շատ սերտորեն կապված է «օրենք», «մարդ և սոցիալական հարաբերություններ», «բնություն և բնական երևույթներ» բառապաշարային թեմատիկ խմբերի միավորների հետ: Կրոնական բառերի տարածամանակյա վերլուծությունը ցույց է տալիս բառարանային այս միավորների պարբերական փոխանցումները մի խմբից մյուսը՝ կապված մարդկային մտածողության փոփոխությունների, քաղաքակրթական տեղաշարժերի, հեթանոսական բազմաստվածությունից, բնապաշտությունից միաստվածությանն անցնելու հետ: Այս իմաստային դաշտի բառ-եզրույթները, միջուկային հասկացությունները հիմնականում բնիկ հնդեվրոպական շագում ունեն, ինչպես օրինակ՝ *աստված, դի, հալատ, մեղ, ձոն, տօն, ոզի*, որոնց հետագայում ավելացվել են իրանական, հունական և ասորական փոխառությունները՝ *դէն, մագդեզն, քէշ, մեհեզհան, քէշ, յաշտ, մոզ, դեւ, դրախտ, հրէշ, եկեղեցի, հերետիկոս, կաթողիկոս, էպիսկոպոս, քրիստոնէայ, հեթանոս, սատանայ, սրովբէ, քուրմ* և այլն: Այս երկում վկայված բառ-հասկացությունների, արտահայտությունների, դարձվածքների մեծամասնությունը ժառանգեցին ինչպես միջին, այնպես էլ նոր գրական հայերենները՝ հարստացնելով բառապաշարն իր բոլոր շերտերով:

Нарине Дилбарян – Слова, принадлежащие к семантическому полю «религия и верования», в книге Езника Кохбацци «Опровержение ересей»

Ключевые слова – Езник Кохбацци, «Опровержение ересей», древнеармянский язык, современный восточноармянский язык, лексика, семантика, семантическое поле религии и верований, расширение значения, сужение, лингвистическое мышление

«Опровержение ересей» Езника Кохбацци – знаменитое творение армянской авторской литературы V века, оно отличается не только оригинальностью содержания, но и языковыми особенностями. В данном исследовании мы выписали из 4 глав книги слова и словосочетания, принадлежащие к семантическому полю «религия и верования», выявляя их словообразовательные, этимологические и смысловые особенности. Семантическое поле религиозных слов очень тесно связано с единицами лексико-тематических групп «право», «человек и социальные отношения», «природа и природные явления». Диахронический анализ религиозных слов выявил периодические переходы данных лексических единиц из одной группы в другую, в зависимости от изменений в человеческом мышлении, цивилизационных перемен, перехода от языческого политеизма и пантеизма к монотеизму. Основные понятия этой лексической группы – коренные индоевропейские слова, такие как, например, *ստուած, դի, հալատ, մեղ, ձօն, տօն, ոզի*, к которым позже добавились иранские, греческие и сирийские заимствования: *դէն, մագդեզն, քէշ, մեհեան, բազհն, բարսմունք, յաշտ, մոզ, դեւ, դրախտ, հրէշ, եկեղեցի, հերետիկոս, կաթողիկոս, էպիսկոպոս, քրիստոնէայ, հեթանոս, սատանայ, սրովբէ, քուրմ* и др. Как среднеармянский, так и современный литературный язык унаследовали многие религиозные термины, фразеологизмы, словосочетания древнеармянского языка, представленные в «Опровержении ересей» Езника Кохбацци, и обогатили свой словарный запас на всех уровнях.

Narine Dilbaryan – Words Belonging to the Semantic Group “Religion and Beliefs” in the Book “The Refutation of the Sects” by Yeznik Koghbatsi

Key Words – Yeznik Koghbatsi, “The refutation of the sects”, Ancient Armenian language, Modern Eastern Armenian language, vocabulary, semantics, semantic field of religion and beliefs, expansion of meaning, reduction, linguistic thinking

“The Refutation of the Sects” by Yeznik Koghbatsi is one of the famous creations of the Armenian literature of the 5th century, which is distinguished not only by its original content, but also by its linguistic qualities. In this study, we wrote out the words and phrases belonging to the semantic group “religion and beliefs” from four chapters of the book, identifying word-building, etymological and semantic features of these words and terms. The semantic field of religious words is very closely related to the units of lexical thematic groups “rights”, “people and social relations”, “nature and natural phenomena”. The analysis of religious words shows the natural semantic transitions of lexical units from one group to another due to changes in human thinking, the transition from pagan polytheism, pantheism to monotheism. The basic concepts of this lexical group are Indo-European words, for example, *սստուած, դի, հաւատ, մեղ, ձօն, տօն, նզի*, to which Iranian, Greek and Syrian borrowings were later added: *դէն, մազդէզն, քէշ, մեհեան, բազին, բարամունք, յաշտ, մոգ, դէ, դրաշտ, հրէշ, եկեղեցի, հերետիկոս, կաթողիկոս, եպիսկոպոս, քրիստոնէայ, հեթանոս, սատանայ, սրովբէ, քուրմ*, etc. Many religious terms, phraseological units, phrases of the Ancient Armenian language presented in “The Refutation of the Sects” by Yeznik Koghbatsi were handed down to both Middle Armenian literary language and Modern one, enriching the vocabulary at all its levels.

Ներկայացվել է 11.01.2021

Գրախոսվել է 29.01.2021

Ընդունվել է տպագրության 14.04.2021